

1 дәріс. Тақырыбы: Кіріспе. Тұрмыс және материалдық мәдениет тарихы түсінігі мен мәні (2 сағат).

Мақсаты: студенттерге тұрмыс және материалдық мәдениет тарихы түсінігі мен мәнін оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. Пәннің мақсаты мен міндеті
2. Тақырыптың зерттелу тарихы

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Қазақстан территориясы, кейіннен қазақ халқының негізін қалаған, көнеден қалыптасқан этникалық және мәдени байланыстары бар тайпалар мен халықтардың біртұтас тарихи-мәдени аймағы болып табылады. Кез-келген этностың, сонымен қатар, қазақтардың да материалдық мәдениет тарихына этномәдени, табиғи-шаруашылық өмір сүру жағдайлары әсер етеді. Әлеуметтік және отбасы – тұрмыстық әдеп-ғұрып ерекшеліктерін, әлеуметтік және отбасылық ұйымдардың көне түрлерінің архаикалық (ескі) қалдықтарын қоныстардағы, бөлменің ішкі көрінісіндегі, киімдердегі, бас киімдегі, әшекейдегі, тағамдағы тайпалық, жастық немесе тағы басқа ерекшеліктері бойынша анықтауға болады.

Пәннің мақсаты мен міндеті – қазақ этносының қазіргі кезді қоса әртүрлі тарихи кезеңдердегі материалдық мәдениетінің тарихына қатысты мәселелер мен негізгі теориялық жағдайлармен студенттерді таныстыру. Қоныстар мен тұрғын үй түрлерінің жалпы сипаттамасын, халық киімдері мен әшекей бұйымдарының жиынын, үй аспаптары мен дәстүрлі тамақтану жүйесін, ауылшаруашылықтың құралдары мен шаруашылық құрылыстарын, дәстүрлі транспорт және тасымалдау түрлері және т.б. анықтауды, сонымен қатар, Қазақстанның әртүрлі тарихи-мәдени аймақтарына тән өзгеше ерекшеліктерін анықтауды қарастырып отырған оқу курсының негізгі міндеттеріне жатқызамыз. Бұл пәннен бұрын «археология», «этнология», «қазақтардың этнологиясы», «Қазақстан тарихы» және т.б. оқу пәндері негізілген және де олар берілген пәннің дұрыс және терең түрде меңгерілуіне септігін тигізеді. Бұл өзара байланыс және сабақтастық берілген пәнді оқытуға комплексті қараудың тұтастығын қамтамасыз етеді.

Курс мазмұны жоғарыда көрсетілген міндеттерді қарастыруға, сонымен қатар, қазақ этносының тұрмысы мен материалдық мәдениеті тарихы мәселелерінде студенттердің дұрыс және жүйелі – логикалық ойлау қабілетін қалыптастыруға бағытталған. Ал отандық этнологияның қандай да болмасын мәселелері бойынша маман қызметкерлерді дайындауға арналады. Семинарға және СӨЖ-на ұсынылған тақырыптардың таңдалынуы, олардың зерттелу деңгейіне, өзектілігіне, оқу құралдарымен қамтамасыз етілуіне байланысты анықталады.

Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін қазақ даласы кең-байтақ Ресей империясының бір бөлігіне айналды. Ресей империясы дала халқын өз мүддесіне сай басқарудың аймақтық ұстанымдарын шешуге кірісе бастады. Елді әкімшілік- территориялық жағынан басқару үшін сол елдің тарихын,

тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы мен мінез-құлқын білу қажет болды. Отарлық езгіні күшейтіп, өзінің билігін одан әрі нығайту мақсатында орыс өкіметі жергілікті жерлердің географиялық картасын жасап, көршілес мемлекеттермен аралық шекараларын белгілеу, сонымен бірге өлкенің ұлттық және ұлыстық құрамын анықтап, халықтардың қонысын, санын, кәсібін, тұрмыс салтын зерттеуге көп мән бере бастады.

Міне, осы мақсатпен қазақ даласына аттанған саяхатшылар мен зерттеушілердің, ел арасынан әр түрлі жолдармен мәліметтер жинаған патша шенеуніктерінің жазба деректеріне толық зерттеулерге, таза ғылыми еңбектерге жатпаса да қарастырылып отырған мәселеге қажетті мағлұматтар береді.

Ресей Ғылым Академиясының мүшесі П.С. Паллас арнайы экспедиция құрып Батыс Сібір және Орал, Орынбор өңірлерін зерттеп, нәтижесінде “Путешествие по разным провинциям Российской империи” деген еңбегін жазды. Сондай-ақ И.Г. Георги де қазақтарға байланысты еңбегін жазды. Алайда бұл еңбектерде авторлар баспананы тек сол кездегі бейнесін ғана суреттеп, бір ауданнан ғана байқағандарын бүкіл Қазақстанға тән деп көрсетеді. Қазақ баспанасының ішінде толығымен суреттелген түрі – ол киіз үй. Әсіресе, Крассовский, Зеланд, Краснов, Костенко еңбектерінде киіз үй толығымен суреттелген. Киіз үйге арналған мақаланың бірі – П.Е.Маковецкийдің 1893 жылы Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің жазбаларында жарық көрген, Солтүстік Қазақстан материалдары бойынша жазылған «Юрта» деген мақаласы. Мақалада автор киіз үйдің құрылысы мен ішкі жиһаздарын толығымен сипаттап шыққан, алайда оның тарихы мен аймақтық ерекшеліктеріне тоқталмаған. Сондай-ақ қазақ киіз үйі туралы мәліметтер белгілі түрколог ғалым, түркі халықтарының этнографиясының білгірі В.В. Радловтың “Из Сибири” атты кітабында баяндалған.

XIX ғ. екінші жартысында қазақтар жөніндегі орыс және Батыс Европа деректерін бір жүйеге келтіріп, қазақ халқын этнографиялық зерттеудің үлгісін бірінші рет жасаған орыс ғалымы А.И. Левшин болды 1882 ж. оның атышулы монографиялық еңбегі жарыққа шығады. Бұл еңбек баспадан шыққалы бері осы уақытқа дейін қазақ өмірін зерттеп жүрген зерттеушілердің назарынан тыс қалған емес.

1903 жылы Қазақстан мен Қытай шекарасындағы Зайсаннан өтіп Қара Ертісті өрлей, одан әрі Өрмегейтіні асып, Батыс Моңғолияны аралап, қайтарында Қосағаш арқылы қайтқан Г.Е. Грумм-Гржимайло “Западная Монголия и Урянхайский край” атты үш томдық еңбек жазды. Осы кітаптың 2-ші кітабының III-томында абақ-керей, наймандардың баспанасы, әсіресе киіз үйі жөнінде баяндайды.

Отырықшы баспана түріне байланысты мәліметер киіз үймен салыстырғанда аз кездеседі. Ең алғашқы мәліметтер XIX ғ. ортасына жататын әдебиеттерден қысқаша болса да кездесе бастайды (Ханыков, Гейнс, Крассовский және т.б.). Отырықшы баспана туралы толығырақ мәліметтер XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басына жататын еңбектерден

кездеседі. Бірақ, бұл баспананың түрі Қазақстанның аймақтары бойынша толық ашылып қарастырылмаған.

Батыс Қазақстанның баспаналар түріне тоқталсақ, Торғай облысы қазақтарының баспанасы жөнінде осы өңірдің болысы Б. Дауылбаев өзінің мақаласында қысқаша айта келіп, тұрақты баспаналардың жылдан жылға көбейіп келе жатқанын айтады.

Ақмола облысының қазақтарының тұрақты баспаналары туралы И.Словцов, Ю.Шмидт, Л.Берг, П.Игнатовтардың қысқаша мәліметтерімен қатар В.Шнэнің көлемді мақаласын айтуға болады. В.Шнэнің мақаласында XIX ғ. 80 жылдарында аталмыш өңірде болған қыстаулар түрлері, құрылыс техникалары, жоспарлау, шаруашылық құрылыстары, тіпті олардың құны туралы мәліметтер келтірілген.

Шығыс Қазақстан бойынша қысқы баспана түрлері жайында қызық мәліметтерді Н.Коншин мақалаларынан алуға болады. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында Семей өңірінде өмір сүріп қазақтардың өмір-тіршілігімен етене танысқан Н.Я. Коншин болды. Ол сол өңірдегі қазақтардың ауылдарын аралап, құнды деректерді жазып қалдырып кетті. Оның “Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области” деген еңбегі, “По Усть-Каменогорскому уезду”, “Краткий исторический очерк Семипалатинского края”, “К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области в оседлое состояние” және т.б. мақалалары Қазақстанның шығыс өңірін жайлаған қазақтардың тұрғын-жайлары, шаруашылығына қатысты мағлұматтарға толы.

Орыстың белгілі саяхатшысы Г.Н. Потанин өзінің саяхаттарының нәтижесінде жазылған «Очерки Северо-Западной Монголии» атты еңбегі мен мақалаларында сол кездегі қазақ баспанасына қатысты деректер қалдырған. Қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын терең зерттеген Орыс Географиялық Қоғамының Батыс Сібір бөлімі және осы бөлімнің Семей бөлімшесінің жазбаларында жарияланған мақалалар ішінде де Қазақстанның шығыс өңірі қазақтарына байланысты мақалалар біршама. Солардың бірі Г. Катанаевтың «Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке» деген мақаласы. Бұл мақалада өңір қазақтарының заттай мәдениетіне, яғни баспанасына, киіміне, тағамына қатысты мағлұматтар келтірілген. Еңбек осы аймақты мекендеп отырған қазақтардың заттай мәдениетін көршілес қазақ және орыс қоныстанушыларымен салыстырмалы түрде жазылған. Мақала арқылы орыс қоныстанушыларының өңір қазақтарының мәдениетіне, өмір-тіршілігіне тигізген әсерін көре аламыз. Г. Катанаев бұл мақаласында жергілікті қазақтар мен казактар арасындағы проблеманы қозғай отырып, автор олардың тұрмысы мен мәдениетіндегі бір-біріне тигізген ықпалдарын нақты деректер арқылы көрсетеді. Сонымен қатар, А.К. Гейнс, Г.Н. Потанин, Н. Пахомовалардың мақалаларында да осы мәселе қарастырылған.

Әдебиеттер:

1. Левин М.Г., Чебоксарев Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографическое области. // - СЭ. -1955. -№ 4. - С. 3-18.
2. Андрианов Б.В., Чебоксарев Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // - СЭ. - 1972. -№ 2. - С.3-17.
3. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. -М.: Наука, 1989. - 749 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти томах. - Т. 2. -416 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти томах. - Т. 4. -460 с.
6. Левшин В.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы: Санат, 1996. - 655 с.
7. Востров В.В., Кауанова Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. - Алма- ата: Наука, 1972. - 231 с.
8. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. - Алма-Ата: Наука, 1971. - 634 с.
9. Акишев А. К. Искусство и мифология саков. - Алма- Ата, 1983.
10. Байпаков К. М. Средневековая культура Южного Казахстана и Семиречья. -Алма- Ата, 1979.
11. Маргулан А.Х. Бегазы- Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. -Алма-Ата, 1979.
12. Маргулан А.Х. Казахская юрта и ее убранство. -М, 1984.